

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI

**JADIDCHILIK HARAKATI VA
UNING TURKIY XALQLAR
ADABIYOTIGA TA’SIRINI
O‘RGANISH MUAMMOSI**

(Xalqaro ilmiy konferensiyasi materiallari)

2023-yil 13-oktabr

Qarshi
“Nasaf” NMIU
2023

anlaşılrken fikir ve düşünce bakımından Sabah gazetesi zayıftır. Sabah gazetesinin, Hürriyet gazetesine oranla yabancı dillerden daha çok etkilendiği görülmüştür. Hürriyetteki yazı dili, Türk dilinin düşünce ve mantık sistemine daha uygundur. Anlaşıldığı gibi Ceditçi Fitrat savunduğu görüşlerini gazete yazılarında ancak bu kadar uygulayabilmiştir.

Sonuç

Yaptıkları her türlü yeniliği bir yaşama şekli olarak belirleyen Ceditçiler, görüşlerini eserlerinde de yansıtır. Fitrat'ın dil ile ilgili eserleri üretken dönüşümlü dil bilimi akımına kaynaklık eder.

KAYNAKÇA

1. Aliyev, Ahmed (1982) Seniñ Nurlı Köziñde Beht Okıdım: Özbekistan Avazı. Taşkent, 9 Ocak.
2. Avcı, Yusuf. (1997). Fitrat ve Eserleri. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
3. Avcı, Yusuf. (2022). Çeditçi Fitrat'ın Dil Anlayışı ve Dil Ekollerindeki Yeri. Ceditçilerin Eğitim Faaliyetleri: Fikirler, Hedefler, Görevler ve Bunların Türkistan'ın Gelişimine Katkıları Sempozyumu. Taşkent, Özbekistan.
4. Avcı, Yusuf. & Doğan, Hasibe. Gül., (2023). 1918 Yılında İstanbul (Sabah) ve Taşkent'te (Hürriyet) Yayımlanan Günlük Gazetelerdeki Yazı Dillerinin Türkçecilik Bakımından Karşılaştırılması. ULEAD 2023, 7th International Conferance On Research In Appiled Linguistics, Kahramanmaraş, Turkey
5. Fitrat, Abdurrauf (1917a) Yurt Kaygısı, II, "Hürriyet, Taşkent, 18 Ağustos 1917.
6. Fitrat, Abdurrauf (1917b) Yurt Kaygısı, III, "Hürriyet, Taşkent, 31 Ekim 1917.
7. Fitrat, Abdurrauf (1927) Serf, 5. Baskı, Taşkent.
8. Gökalp, Ziya (1990) Türkçülüğün Esasları. İstanbul: MEB Yayınları.
9. Kasım, Begali (1989) Abdurrauf Fitrat Halk Ferzendil Saadet, Taşkent, S.7, s.14-15.

JADIDLAR IJODIDA TIL MASALASI

Qo'ldosh PARDAYEV,
O'zbekiston, TDO'TAU, f.f.d., professor

Annotatsiya. Maqolada jadid ma'rifatparvarlarining vaqtli matbuotdagi til masalasiga oid tanqidiy maqolalari haqida so'z boradi. Xususan, "Al-Isloh", "Oyna", "Sadoi Farg'ona", "Sadoi Turkiston" nashrlarida XX asr boshlaridagi maktab va madrasalar hamda badiiy asarlar tiliga oid bahslar tahlil qilinib, ilmiy-nazariy xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'z va iboralar: davr, adabiy til, matbuot, jadidchilik, adabiy tanqid, asr, Turkiston.

XX asr tongida millat ziyolilari o'zbek adabiy tilining qanday rivojlanmog'i kerakligi, buning uchun qanday yo'llardan borish lozimligini keng muhokama qilgan edilar. Bu borada eng to'g'ri yo'l sifatida xalq jonli tili imkoniyatlaridan foydalanish, o'zbek tilini boshqa tillar ta'siriga tushib qolishdan muhofaza qilish masalasini kun tartibiga qo'ydi.

Jadidlar maktab va madrasalar darsliklari tili va matbuotda chop etilayotgan maqolalarning sof o'zbek tilida bo'lishi uchun kurashdi. Til masalasiga oid bunday tanqidiy maqolalar vaqtli matbuotda muntazam e'lon qilib borildi. Jumladan, "Al-Isloh", "Oyna", "Sadoi Farg'ona", "Sadoi Turkiston" nashrlari shular jumlasidandir.

Ibrohim Tohiriyning "Al-Isloh"da chop qilingan "Matbuot va isloh" sarlavhali maqolasi bu jihatdan karakterlidir. Muallif Turkistonda nashr qilinayotgan asarlar va gazeta, jurnallar tili haqida so'z yuritadi. U matbuot xususida fikr yuritib, uni axloqiy –ma'naviy ozuqa beruvchi omil sifatida talqin etadi: "Bir xalqning matbuoti o'shal xalqning ko'nglida yoshiring'on, ko'kragida saqlangan tilaklarini, orzularini eng ochiq suratda ko'rsatadurg'on oynasidir. Bir xalqning matbuoti o'shal xalqning o'tganini, kelajag'ini va ando o'lg'on va o'lajaq umidlarini, farzlarini, yo'llarini, qayg'ularini so'zlaydurg'on bir tildir..." [1, 141]. Maqolaning keyingi satrlarida tojik tilining o'zbek tiliga ta'siri masalasiga to'xtalib, "Sadoi Turkiston" gazetasining

nomlanishi va uning muharriri Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayevning yurist bo'la turib tojik tilidan so'z olib gazetaga nom qo'yishini tanqid qilib bunday yozadi: "Har bir g'azetaning buyuk bir vazifasi milliy tilg'a, "imlo" g'a ahamiyat berub va shularni isloh qilishdur... gazetaning boshinda yurist Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev kishilarini muhofaza edar ko'zi ochiq huquq olimi tursa-da, bu g'azeta muhtaram milliy tilimizning huquqina nedandur masohila etmish, ehtiromsizlik ko'starmishdur. O'z tilimizda bor bir so'zni tashlab ikkinchi tildan so'z olib g'azetag'a ism bersa ham, oz – cho'q fasohati o'lur esa-da, muqaddas milliy tilimizg'a albatta xiyonat o'lur, jinoyat o'lur" [1, 145].

Millat ertasini o'ylab jon kuydirayotgan ma'rifatparvarlarning barchasi jaholatdan chiqish yo'llarini izladi va bunday nuqsonlarni bartaraf etishga harakat qildi. Ibrohim Tohiriy Mahmudxo'ja Behbudiyning "Padarkush", Nusratulla Qudratulla va Hoji Muin hammuallifligida yozilgan "To'y" dramalarining til xususiyatlariga ahamiyat qaratib, keskin tanqid qiladi. Hatto maktab bolalarining insho va imlolariga mengzaydi. "... "Padarkush", "To'y" risolachalarina qarangiz", –deb yozadi muallif. – "Turkistonlilarning o'z shevalarina yozub nashr etg'on asarlarinda til jihati ila durustlik va poklik yo'qdir..." [1, 178].

To'g'ri, bu asarlar o'z davrida keng muhokama qilindi. Hatto "To'y" dramasi mualliflaridan Hoji Muin bu kamchiliklarni tan olib, "Tanbehga tashakkur" sarlavhasi bilan iqrornoma tarzida maqola yozdi [2, 157]. "To'y" p'esasi o'zbek dramaturgiyasi tarixida "Padarkush"dan keyin yaratilgan ikkinchi asar hisoblanadi. Asarning bosilib chiqishi adabiyot olamida katta quvonch bilan kutib olindi. "To'y" chop etilganligi haqida qisqacha taqriz bergan "Oyna" asarni "ibratomuz" deb ta'riflaydi [3, 628]. "Sadoi Turkiston" muallif sha'niga "yashasun bunday yosh fikrli zotlarimiz!" [6, 55] deya xitob qildi. "...Til to'g'risidagi, ba'zi kamchiliklarni istisno qilganda, o'z turmushimiz durustgina tasvir qilingan", deb yozdi. "Al-Isloh" esa asar tilidagi nuqsonlarni tanqid qildi.

"Oyna" jurnalidagi keyingi taqrizda esa asarning til xususiyatlari ancha keng tahlil etilgan [3, 23]. Muallif asarning lahja va imloda nuqsonlari borligini ta'kidlaydi. Masalan, "Eshak", "Olufra", "O'sha valad" kabi so'zlarni g'ayriaxloqlik deb hisoblaydi. Va asarning qayta nashrida bu so'zlarni isloh qilish zaruratini ta'kidlaydi.

Ko'rinib turibdiki, "Al-Isloh"dan boshqa nashrlarda ham "To'y" dramasi kamchilik tomonlari ko'rsatilgan. Biroq bu masalada ham muayyan munozaralar bo'lib o'tgan. Jumladan, Ibrohim Tohiriyning "Al-Isloh" jurnalidagi "Matbuot va isloh" nomli maqolasiga zid ravishda "Oyna" jurnalining 1915-yil 12-sonida imzosiz "Lof" sarlavhali maqola chop etilgan. Maqolada Ibrohim Tohiriy fikrlariga zid mulohazalar uchraydi. Ibrohim Tohiriyga murojaat qilib, "Padarkush" asarining kamchilik jihatini ko'rsating, degan savolni qo'yadi noma'lum muallif. Shundan so'ng esa "Padarkush" dramasida ayrim ruscha so'zlar borligiga iqrar bo'lib, bu hol asarning qimmatini tushirmasligini ta'kidlaydi. Tojik tili aralashuvini esa ota – bobolar yozgan diniy va axloqiy kitoblar va madrasa tili ta'siri sifatida izohlaydi. Shu bilan birga "Al-Isloh" jurnalidagi Ibrohim Tohiriy maqolasiga ta'na qilib, bunday yozadi: "Burung'i zamonda turk shevasini tojik tilidan tozalab, soddalig'ina va poklig'ina qaytaruv ul qadar qiyin bo'lmasa kerak, Tohiriy bu ikki xatlik jumlasida o'n uch kalima turkiy, to'qqiz kalima arabiy – forsiy yozibdurki, o'z so'zig'a o'zi amal qilmaydur..." [4, 98].

Til haqida "Oyna" jurnalida ham tanqidiy maqolalar chop etilgan. Jumladan, 1914-yil 11-sonida imzosiz muallif tomonidan "Har millat o'z tili ila faxr etar" nomli maqola bosilib chiqqan. Maqolada xuddi yuqoridagi fikrlarga mutanosib mulohazalar bor. Muallif taassuf qilib, boshqa millatlarni misol qilib ko'rsatadi. Qaysi millat o'z ona tilini tashlab boshqa begona tillardan so'z oladi, deya noliydi. Misol qilib, ruscha kalimalarning xalq tilida tez- tez tilga olinuvi, hatto drama, vaqti matbuot tilida ham ruscha, arabcha va tojikcha so'zlarning aralashuvini tanqid qiladi: "Ushbu Turkistonimizda qaysi bir rus, yo qaysi bir arman o'z tilini qo'yib bir- birov ila turkcha so'ylaydur. Ammo bizning so'zlashganimiz vaqtda har bir jumlada bir kalima rus so'zi eshitilur. Masalan: "Mango bir oz pomogot qiling", "oni muncha ishtaraf qildilar", "Falon odamning do'koni pechat qilindi". Vaholanki bul so'zlar hammasi musulmoncha ado bo'lina olur. Masalan, pomogat – yordam, ishtaraf – jarima, pechat – muhr...

Agarda til va adabiyotimizni muhofaza qilmay anga ajnabiy lugʻat va soʻzlarni qoʻshabersak bir oz zamonda til va millatimizni yoʻqoturmiz. Millatimizni yoʻqotganda diyonatimiz oʻz – oʻzi ila albatta yoʻqolur”.

Bu masalada Ashurali Zohiriyning “Sadoi Fargʻona” gazetasi 1914 yil 13- aprel sonidagi “Ona tili” nomli maqolasi diqqatga loyiqdir. Maqola “Ona tili” deb nomlangan boʻlsa – da, unda milliy adabiyotning oʻsha davrdagi ahvoli, milliy adabiy til haqida fikr yuritilgan. Muallif maqolaning boshidayoq adabiyotning keng maʼnosiga mana bunday taʼrif beradi: “Bir millatning oʻz tilidagʻi kitob, risola, gʻazeta, jurnal va boshqalarigʻa bir soʻz bilan “adabiyot” deyilur. Shuning uchun arabcha kitob va risolalargʻa “adabiyoti arabiya”, turk, tatarcha boʻlgʻonlarigʻa “turk adabiyoti”, “tatar adabiyoti” deyilur”.

Ashurali Zohiriyning bu fikrlariga qoʻshilmaslik mumkin emas, albatta. Maqolada muallif tili va adabiyoti boʻlmagan yoki yetarlicha taraqqiy topmagan millatning boshqa xalqlar oldida hurmat va eʼtibori ham yuqori boʻlmaydi, degan fikrni ilgari suradi: “...adabiyoti boʻlmagʻon, boʻlsa ham borliq-yoʻqliq yoki ado boʻlgʻon chirogʻdek oʻchar-oʻchmas boʻlsa, ul qavmning boshqalar oldida hurmat va eʼtibori boʻlmas va har navʼ hayoti ijtimoiya va madaniyadin bahra ololmaydi” [7, 156].

Ziyolilar, ulamolar umuman oʻqimishli yoshlar muqaddas ona tilimizni rivojlantirmoq u yoqda tursin, balki yoʻqotmoqlikka sabab boʻlayotganlarini koʻrib afsuslanadi, oʻzbek tilini mensimay, fors, arab, tatar tillarida hujjat ishlarini yuritayotgan, bir–birlariga xatlar yozayotgan turkistonliklarni qattiq qoralaydi. U bunday yozadi: “Nechunki ulamolarimizdin biri biror yergʻa xat yozsa yoki birovigʻa bergan narsasini xotira daftarigʻa yozsa, oʻz ona tilini qoʻyib fors tilida yozadurlar... yosh oʻsmurlarimiz boʻlsalar oʻz yerliklaridan birini ziyofatgʻa chaqirub xat yozsalar ham usmonlicha yoki tatarcha yozadurlar, nega ona tiligʻa hurmat shumu?” [7, 160].

Aslida, Ashurali Zohiri oʻzga millat tillarini oʻrganishga qarshi boʻlgan emas. Uning: “Durust, forscha, arabcha, oʻruscha va boshqalarni ham bilaylik, bilaylikkina emas, yaxshi bilaylik, lekin oʻz ona tilimizni hammasidan ortiq va ziyoda bilaylik”, – degan fikrlari ham buni tasdiqlaydi [7, 165]. Muallif ona tili taraqqiyoti masalasini xalq, jamiyat, davr bilan bogʻlab tekshirishga intiladi. Uning fikricha, xalq va til bir – biri bilan chambarchas bogʻliqdir, birini ikkinchisidan ajratgan holda tasavvur qilib boʻlmaydi.

Milliy uygʻonish maʼrifatparvarlari adabiy tanqid, til sofliги badiiy adabiyot rivojining muhim shartlaridan ekanligi xususida shu tariqa munozara yuritdilar, haqiqatni yuzaga chiqarishga intildilar. Qaysi adib oʻz asarida boshqa tildan kirgan soʻzlarni koʻp ishlatga, u beayov tanqid qilindi. Hatto, oʻsha davrning eng peshqadam adiblari ham ayab oʻtirilmadi. Bu jihatdan qoʻqonlik Rasuliyning “Oyna” 1915- yil 9-sonida nashr etilgan “Shoir va milliy sheʼrlarimiz” nomli maqolasi ahamiyatga molikdir. Maqolada oʻzbek shoirlari sheʼrlarining taʼsirchan emasligi sababini “...muhtaram shoirlarimizni(ng) oʻz shevasida sheʼr yozmasdan sheʼrlarini(ng) yarmidan koʻprogʻi usmonlicha va tatarchadan qoʻshilganligidandur...” – deya izohlaydi. Muallif fikrini isbotlash uchun Abdulla Avloniy ijodidan misol keltiradi:

Chujuqlar tarbiyatsiz, ilmdan begonayi sarxush,

Avomunnos gʻiybat hosili afsonayi sarxush.

Shu tariqa qator misollar bilan oʻz fikrini isbotlay olgan muallif “shuaromiz millat anglamaydurgʻon tilda yozmoqlaridan maqsad nimadur?” deya savol qoʻyadi. Rasuliy maqolani shoirlarga qarata: “... emdi yozadurgʻon sheʼringizni oʻz shevamizda yozingiz ... millat sheʼringizni oʻqib foydalansin” – degan fikr bilan yakunlaydi.

Mahmudxoʻja Behbudiy va Hoji Muinning tilga oid qarashlari bu boradagi munozaralar mohiyatini tushunishda, ayniqsa ahamiyatlidir. “Hoji Muin 1913- yilning oxirlariga kelib, adabiy tanqid boʻyicha maqolasini eʼlon qildi. Shu paytdan eʼtiboran “Oyna” jurnalida uning birorta ham forsiyda yozilgan maqolasi koʻzga chalinmaydi. Vaholanki, 1914 yilning bahor va yoz oylarida Mahmudxoʻja Behbudiy Samarqandda boʻlmagan davrda “Oyna”ning taqdiri muharrir sifatida Hoji Muin ixtiyoriga berilgan edi. Hoji Muin ancha tadbirkor boʻlgani sababli ikki haftadayoq jurnalning texnik va tahririy jihatlari ancha yaxshilandi. Hoji Muin Mahmudxoʻja

Behbudiyning istagidan bir oz chekinib, “Oyna”ni sof turkiy jurnalga aylantirib qo’ydi. Biroq jurnal muqovasidagi “turkiy – forsiy musulmon jurnali” iborasini o’zgartirmadi.

“Al-Isloh”da til xususida bo’lgan munozaralar bu muammo hayot-mamot masalasi o’laroq kun tartibiga qo’yilgan bir paytda, ayniqsa, muhim o’rin tutdi. Mutaxassislariga ayon, bu davrda Fitrat boshchiligidagi “Chig’atoy gurungi” bu masalani yanada kengroq miqyosda kun tartibiga qo’ygan edi. Buni Mo’minjon Muhammadjonov “Turmush urinishlari” nomli kitobida mana bu tarzda izohlagan: “Bu gurung”ning maqsadi: o’z tilimizni tuzatish, orasidan arabiy, forsiy tillarni imkoni boricha quvlab chiqarib ularning o’rnig’a o’z tilimizdan topib qo’yish, boyitish eski imloni tashlab maktab bolalarini yangi imloga o’rgatish edi...” [8, 315].

Haqiqatan ham, jamiyat faoliyatida til masalalari alohida o’rin tutgan. “Dunyoning eng boy, eng baxtsiz bir tili qaysi tildir, bilasizmi?” – deya savol qo’ygan edi Fitrat “Tilimiz” maqolasida, va – “Turkcha!” deb javob bergani holda o’z fikrlariga dalillar keltiradi: “Shoirlik qilmoqchi emasman, so’zning to’g’risi shudir. Dunyoning eng boy tili turkchadir, eng baxtsiz tili xud turkchadir. Tillarning baxtsizligi sovet hukumati chog’inda bo’lg’an bir ishdur, bundan burun baxtli edilar deganlar tilimizni holini bilmasdan gapuralar.... Dunyoning eng boy tili bo’lg’an turkchamiz yolg’uz arabcha qumruqlar bilan emas, forsi(y)cha tepkilar bilan daxi ezilmishdur. Ko’zlarimizni to’rt ochib qarayliq, dunyoning eng buyuk hakimi bo’lg’an Ibn Sino turkdir. Ikkinchi Arastu atalg’an Forobiy turkdir” [9, 124]. Millatning sha’ni – sharafi, or – nomusi hisoblangan til masalasi jadid ziyolilari ijodida eng dolzarb muammo o’laroq zikr etildi.

Milliy adabiyot va milliy til rivojini bir-biridan ayri tasavvur etish mahol. Bu jihatdan, adabiyot va til haqidagi munozaralar mushtarak bir hodisaning o’ziga xos talqini ekanini ta’kidlash kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ibrohim Tohuriy. Matbuot va isloh. “Al-Isloh” jurnali 1915-yil, 5-6-sonlar.
2. Hoji Muin. Tanbehga tashakkur. “Oyna” jurnali 1915-yil, 7-son.
3. “Oyna” jurnali 1914-yil, 3-son.
4. “Oyna” jurnali 1914-yil, 2-son.
5. Rasuliy. Shoir va milliy she’rlarimiz. “Oyna” jurnali 1915-yil, 9-son.
6. “Sadoi Turkiston” gazetasi 1914- yil, 5-son.
7. Ashurali Zohiriy. Ona tili. “Sadoi Farg’ona” gazetasi 1914- yil, 13-aprel.
8. Mo’minjon Muhammadjonov. Turmish urinishlari (Bir mulla bolaning xotira daftari). T.: 1926, 315-bet.
9. Abdurauf Fitrat. Tilimiz. (Nashrga tayyorlovchi va izohlar muallifi H.Boltaboyev). T.: Ma’naviyat, 2009, 124-betlar.

O‘ZBEK MILLIY ZIYOLILARNING 1929-YILGI ALIFBO ISLOHOTIGA MUNOSABATI

**Xurshid AHMADOV,
O‘zbekiston, BuxDU, tayanch doktorant**

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asrning birinchi yarmida O‘zbekiston hududida lotin alifbosining joriy etish ba’zi masalalari va bu masalalarga milliy ziyolilarning munosabati qisqacha yoritilgan. Mazkur ziyolilardan Abdurauf Fitrat, Shokirjon Rahimiy, Ashurali Zohiriy, Qayum Ramazon, Murod Shamslarning yangi alifboga bo’lgan munosabati va ularga nisbatan bo’lgan qarshiliklar haqida ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: lotin alifbosi, singarmonizm, qurultoy, ziyolilar, arab imlosi, til, imlo.

1925-yil 17-fevral O‘zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tashkil topganidan so‘ng maorif sohasida ham ko‘plab o‘zgarishlar sodir bo‘la boshladi. Jumladan, arab imlosi islohotidan so‘ng 1926-yildan boshlab lotin alifbosini joriy etish masalalari boshlandi. Lotin alifbosi